

С.Костилєва

**ДОКУМЕНТИ ГОЛОВЛІТУ УРСР ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
СИСТЕМИ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ НАД
ДРУКОВАНИМИ ЗМІ**

За всіх часів володіння інформацією та можливості її поширення були тісно пов'язані з реалізацією інтересів владних кіл і формуванням свідомості та способу життя людей в залежності від ідеології держави, політичних та релігійних організацій. Перебравши владу на переважній частині території колишньої імперії, партія більшовиків поступово встановила політико-ідеологічний контроль над друкованими ЗМК, визначивши в якості їх пріоритетного завдання формування в свідомості населення уявлень про законність існуючої влади та прогресивність здійснюваної нею політики. Наступ більшовицької влади на опозиційні друковані органи розпочався вже навесні 1918 р., коли у відповідь на критику Брестського миру Раднарком РСФРР розпорядився негайно закрити всі московські “буржуазні газети”, передавши їх редакторів і видавців “революційному суду із застосуванням до них найсуворіших мір покарання”¹. Продовженням цієї політики стало видання російським радянським урядом 27 жовтня 1918 р. декрету про пресу. Оголошена не менш небезпечною, ніж бомби і кулемети, “буржуазна преса” підлягала закриттю “на період зміцнення радянської влади”². Хоча підписаний В.Леніним декрет закликав до боротьби лише з буржуазною пресою, на практиці його обмеження торкалися й небільшовицьких соціалістичних видань. Після завершення громадянської війни визначилися деякі тенденції до реалізації на практиці декларованої більшовиками свободи слова. Деякі радянські друковані видання 20-х рр. намагалися зберігати дискусійний характер політичних дебатів. Але вже в другій половині 20-х рр. офіційні позиції РКП(б) посилили своє звучання на сторінках майже всіх видань. Пожвавлення в роботі друкованих ЗМК відзначалося під час “відлиги”. Але цей період виявився нетривалим. На зміну рокам “відлиги” прийшли десятиріччя “застою” – за визначенням сучасних науковців, періоду неосталінізму. За цих умов роль преси, як пропагандистського додатку існуючого політичного устрою, збереглася в тому вигляді, в якому вона існувала декілька минулих десятиліть.

Безпосередньо політичний контроль над радянськими ЗМК, зокрема і друкованими, здійснювався правлячою партією, в організаційній структурі якої для цього були передбачені спеціальні підрозділи – спочатку відділи пропаганди і агітації, пізніше ідеологічні відділи (напередодні розвалу СРСР на республіканському і обласному рівнях у складі ідеологічних відділів існували сектори ЗМІ, на рівні ідеологічних відділів районних та міських комітетів КПРС ці функції покладалися на спеціальних інструкторів)³. Останні не лише контролювали, але й практично визначали всю діяльність засобів масової комунікації: вирішували питання про відкриття чи ліквідацію того чи іншого органу, здійснювали підбір і розстановку журналістських кадрів, регулювали тиражну політику, вирішували різнопланові технічні, адміністративно-господарські питання, визначали змістовне наповнення газет і журналів.

За визначенням російського дослідника А.В.Блюма, ідеологічний контроль Комуністичної партії був своєрідною верхівкою системи цензури в СРСР, що мала вигляд багаторівневої ієрархічної структури, до якої також відносилися самоцензура, редакторська цензура, каральна цензура органів таємної політичної поліції (ОДПУ–НКВС–МДБ), а також контроль Головліту⁴.

Історія становлення системи політико-ідеологічного контролю в СРСР, у тому числі діяльності Головліту стала активно вивчатися порівняно недавно, коли після краху монополії Компартії на владу та ідеологію розпочалася “архівна революція” і для науковців стали доступними раніше засекречені документи. Найбільш активними у цьому відношенні виявилися російські вчені. Вже 24-26 вересня 1991 р. у Петербурзі відбулася конференція “Свобода наукової інформації і охорона державної таємниці: минуле, теперішнє, майбутнє”, у ході якої було підняте питання про важливість серйозного дослідження радянської цензури, у тому числі щодо радянської преси. Доповіді учасників цього форуму були опубліковані у вигляді окремої книги “На подступах к спецхрану”⁵. В наступні роки побачили світ збірки матеріалів конференцій, учасники яких розглядали аналогічні вищезазначеним проблеми⁶, документальні видання⁷, а також ряд монографічних досліджень⁸, автори яких так чи інакше порушували заявлену у заголовку статті наукову проблему. На особливу увагу заслуговує ґрунтовна монографія А.В.Блюма, присвячена розгляду специфіки радянської цензури в епоху тотального терору 1929–1953 рр.⁹ Автор докладно проаналізував структуру Головліту СРСР і технологію цензурного контролю, звернувши особливу

увагу на контроль за засобами і каналами інформації. Організації контролю над пресою присвячено окремий параграф праці. Наводячи значну кількість невідомих раніше документів про ідеологічне втручання цензорів у зміст статей газет і журналів, автор робить цілком обґрунтований висновок: “Масова преса протягом десятиліть стала об’єктом найбільш пильної уваги контролюючих інстанцій”¹⁰. В Україні тема радянської політичної цензури також частково порушувалася дослідниками. Йдеться, зокрема, про книгу С.Білоконя “Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)”¹¹ та нарис Ю.Шаповала “Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета”, опублікований у книзі “Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії”¹². Останній коротко висвітлив історію організації та структуру Головліту в Україні, залучивши до розгляду ряд цікавих документів Центрального державного архіву громадських об’єднань України (деякі з них автор опублікував у цій же книзі). Поза увагою дослідника, однак, залишився корпус документів самого Головліту, який зберігається в Центральному державному архіві вищих органів державної влади України (ЦДАВО України). Тож, можна погодитись з висновком самого Ю.Шаповала про те, що в цілому “тема про цензуру в добу комуністичного панування донині залишається комплексно не розробленою”¹³. Дана стаття присвячена огляду документів фонду Головліту Української РСР у контексті з’ясування їх джерелознавчої цінності для вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими засобами масової інформації. Автор сподівається привернути увагу вітчизняних науковців до потреби більш активного використання наявних документальних матеріалів у ході вивчення радянської системи політико-ідеологічного контролю.

Перш ніж перейти до викладу заявленої наукової проблеми, слід коротко зупинитися на історії виникнення Головліту. Початок йому на терені радянської України було покладено постановою РНК УСРР від 11 серпня 1922 р., згідно з якою при Наркоматі освіти УСРР створювалися Головне (пізніше Центральне) управління у справах преси, а при губернських політпросвітах – його місцеві підрозділи¹⁴. Основні напрями діяльності новоствореної установи визначалися відповідним положенням і полягали у тому, щоб забезпечувати ефективний цензурний нагляд за публікаціями у пресі, а також творами художньої літератури. Зрозуміло, політичний контроль над матеріалами преси та

художньою літературою здійснювався, виходячи настанов, визначених правлячою партією. Із зміцненням сталінського режиму політична цензура в СРСР набула всеохоплюючого, а в 30-ті рр. нерідко й фактично безглузлого характеру. Чого, зокрема, були варті численні випадки репресій проти тих працівників газет і журналів, які випадково припускалися механічних помилок (наприклад описок) і які, в свою чергу, кваліфікувалися політичними цензорами як навмисні злочинні дії “ворогів народу”. З початком війни та окупацією України німецькими загарбниками Центральне управління у справах преси було евакуйоване на територію РРФСР. Свою діяльність у республіці воно поновило лише в 1944 р. після та відновлення радянської влади. У ході чисельних структурних перебудов післявоєнного часу провідний цензорський орган республіки неодноразово змінював підпорядкування. В липні 1946 р. постановою ЦК Компартії України та Ради міністрів УРСР було створено Головне управління у справах літератури і видавництв при РМ УРСР. В липні 1953 р. його функції тимчасово було передано Міністерству внутрішніх справ. Постановою Ради міністрів УРСР від 11 листопада 1953 р. управління знову перейшло в систему Ради міністрів УРСР. Відповідно назва провідної цензурної установи республіки в післявоєнні роки також змінювалася: з 13 липня 1946 по 1953 рр. – Головне управління у справах літератури та видавництв при Раді міністрів УРСР (Головліт УРСР), з 16 лютого 1953 р. по 27 січня 1964 р. – Головне управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді міністрів УРСР (Головліт УРСР), з 28 січня 1964 р. до 23 вересня 1966 р. – Головне управління по охороні військових і державних таємниць у пресі Державного комітету Ради міністрів УРСР (Головліт УРСР), з 24 вересня 1966 р. – Головне управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді міністрів УРСР (Головліт УРСР). Політичний контроль над друкованою продукцією фактично здійснювався до моменту розвалу СРСР. З серпня 1991 р., коли на терені останнього постали нові незалежні державні утворення, побудовані на принципах демократії, багатопартійності та поваги до плюралізму думок, Головліт як орган політичного контролю припинив своє існування.

Документи Головного управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді міністрів УРСР (Головліту УРСР) надійшли у ЦДАРЖ УРСР (нині Центральний державний архів вищих органів державної влади України) у травні 1977 р., проте протягом майже трьох десятиліть були неприступними для широкого

кола науковців. Як можна побачити з описів, науково-технічна обробка цих документів проводилася співробітниками самого Головного управління. Вони систематизували документи за предметно-хронологічним принципом, підготували два томи опису справ, в яких представили анотації на 172 од. зб. Хронологічні рамки документів фонду – 1941, 1943 – 1976 рр. Слід звернути увагу на те, що після первісного упорядкування документів фонд Головліту УРСР пройшов повторну обробку, в ході якої були вилучені та пізніше знищені матеріали, що мали гриф “для тимчасового зберігання”. Крім того, з часом додатково проводилася експертиза кожного листа справ фонду, після чого, як свідчить той же опис, з фонду були вилучені й деякі документи, що відносилися до категорії “для постійного збереження”. Як саме документи внаслідок цих операцій були знищені співробітниками Головліту УРСР сьогодні встановити практично неможливо, хоча не викликає сумнівів те, що в ході подібних “чисток” було втрачено важливі документи. Практика знищення документів “на свій розсуд” існувала у Головліті СРСР (а отже й УРСР) практично до останніх днів його існування. Наприклад, у 1990 р., тобто за рік до ліквідації, керівництвом Головліту СРСР було розіслано на місця таємне розпорядження “Про архіви Головліту”, в якому зазначалося: “... справи з “Листуванням з партійними і державними органами республіки (краю, області” ... вилучити з “Описів справ постійного зберігання”, встановивши тимчасовий строк зберігання не більше трьох років, і надати право керівникам місцевих органів знищувати ці справи на свій розсуд”¹⁵.

Основну масу документів Головліту УРСР, як можна судити за проведенням автором фронтальним вивченням ф.4605, становлять накази, інструкції, протоколи засідань колегії Головного управління по охороні державних таємниць у пресі, матеріали по підготовці і проведенню нарад працівників органів цензури республіки, плани, звіти, які відбивають роботу республіканського та обласних цензурних органів України по здійсненню політичного контролю над друкованими виданнями, в тому числі газетами і журналами. На наш погляд, усі ці матеріали можна умовно розподілити на дві групи. До першої з них віднесемо документи “внутрішнього діловодства” – ті, що безпосередньо висвітлюють процес організації роботи провідної цензурної установи республіки, до другої – комплекс документів, що розкривають зміст цензурської діяльності тих чи інших підрозділів Головліту.

Матеріали першої групи представляють певний інтерес у контексті досліджуваної нами проблеми. Звернувшись до них, дослідник системи політико-ідеологічного контролю може скласти досить повне уявлення про організаційну структуру підрозділів Головліту УРСР, кадровий склад центрального та обласного управлінь, а також форми роботи, що практикувалися в різні роки у напрямі вдосконалення професійних навичок цензорів. Серед таких матеріалів – плани, протоколи нарад робітників системи Головліту УРСР, накази його керівництва, стосовні організації проведення навчань, кадрових питань тощо. Звернемося, наприклад, до змісту наказу начальника Головного управління по охороні військових і державних таємниць у пресі від 9 листопада 1966 р. Документ присвячено проведенню у Києві в грудні того ж року чергового семінару старших цензорів обласних управлінь. Як видно за змістом документу, під час чергового навчання цензори удосконалювали методичку попереднього контролю книжково-журнальної продукції, а також подальший контроль змісту книг і журналів, який здійснювався вже після підготовки верстки тих чи інших видань. Учасники семінару також ділилися досвідом цензорського нагляду за матеріалами газет, радіо і телебачення. Відзначалася важливість роз'яснення існуючих цензорських вимог працівниками Головліту в самих редакціях газет та видавництвах¹⁶. Варто звернути увагу на те, що в структурі Головліту час від часу створювалися спеціальні підрозділи, діяльність яких була націлена на те, щоб застрахувати цензорів від можливих помилок, що неминуче виникали, враховуючи на розлогі вимоги заборони на друкування тих чи інших відомостей. Такою структурою була Довідкова служба Головліту, яка лише протягом одинадцяти місяців 1976 р. підготувала більше 8 тис. довідок, стосовних дії існуючих заборонних правил¹⁷. Цікаво відзначити, що попри регулярні навчання працівників цензурних структур, а також чисельні документи, що детально регламентували їх діяльність, уникнути проблем та звинувачень у недостатній політичній пильності самим цензорам подекуди не вдавалося. Ряд наказів, виданих по Головному управлінню УРСР, яскраво це засвідчують. Наприклад, наказом від 6 серпня 1968 р. оголошувалася догана начальнику Харківського обласного управління Головліту А.Ф. Бражніну за те, що в підпорядкованій йому структурі були виявлені випадки порушення вимог до цензури документів, а сам він “виявив терпимість до недоліків, ... погано справлявся у виробничій діяльності на партійну та профспілкову організації”¹⁸. Наказом від 15 серпня

1968 р. було “поставлено на вид” начальнику Донецького облліту А.Г.Лису, який за визначенням керівництва “останнім часом знизив вимогливість до себе й підлеглих”¹⁹. Того ж року під обстрілом критики Головліту УРСР опинився і начальник Полтавського управління облліту Онопрієнко. Конфлікт, що в нього чиновник виявився втягнутим, засвідчував жорстку підпорядкованість цензорських органів відповідним партійним комітетам. У даному разі йшлося про наданий обласним управлінням Головліту без попереднього погодження з обласним комітетом партії дозвіл на видання листівки-запрошення на урочистий вечір з нагоди 50-ти річчя місцевого вченого. Отримавши листівку, обласний комітет КПУ надіслав скаргу до ЦК Компартії України, який у свою чергу вказав на виявлене “неподобство” начальникові Головліту УРСР. Виправдання Онопрієнком дій підлеглих тим, що формально в існуючих нормативних документах не відбито положення про обов’язкове погодження обласними цензорськими структурами усіх без винятку дозволів на видання друкованої продукції з місцевими партійними комітетами, розуміння й підтримки у Києві не знайшло. На нараді Головного управління Головліту УРСР вищезазначені дії Полтавського обласного управління та позиція його керівництва були визначені як неприпустимі²⁰.

Першорядне значення у контексті досліджуваної нами проблеми мають документи, які безпосередньо розкривають основні напрями цензорської діяльності Головліту УРСР. Як зазначалося вище, республіканський Головліт та його структурні підрозділи в областях були зобов’язані здійснювати так звані попередній та наступний контроль над видавничою діяльністю. Попередній контроль передбачав, що Головліт видавав дозвіл на випуск у світ книжок, періодичних видань, затвердження редакційних колегій: відповідальних редакторів, відкриття видавництв і затвердження їх редакційного складу, складання орієнтовно плану видавничої продукції (з визначенням обсягу і процента літератури по окремих жанрах і для окремих груп споживачів). Наступний контроль полягав в оцінці вже надрукованого і застосуванні каральних заходів у разі виявлення випадків порушення інструкцій²¹. Серед матеріалів фонду – чисельні накази та циркулярні вказівки Головліту УРСР про дозвіл виходу, затвердження назв, тиражів періодичних видань. Характерними в цьому відношенні є наступні накази Головного управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді міністрів УРСР: від 23 січня 1961 р. про дозвіл перейменування республіканської молодіжної газети

“Сталинское знамя” на “Комсомольское знамя” (на підставі постанови ЦК КПУ від 6 січня 1961 р.)²²; № 6 від 15 березня 1961 р. про встановлення разових тиражів республіканських і обласних газет і журналів (на підставі постанови ЦК КПУ від 10 березня 1961 р.)²³; № 13 від 13 жовтня 1961 р. про припинення виходу багатотиражних газет на підприємствах, будівництві та в установах²⁴; № 5 від 25 лютого 1963 р. про дозвіл виходу журналу “Хлібороб” – органу Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР та про припинення випуску журналу “Колгоспник України” – органу Міністерства сільського господарства УРСР (на підставі постанови ЦК КПУ від 1 лютого 1963 р.)²⁵; № 22 від 5 червня 1963 р. про дозвіл відновлення видання літературно-художнього альманаху “Донбас” – органу Донецького обласного відділення Спілки письменників України (на підставі постанови ЦК КПУ від 28 травня 1963 р.)²⁶ та ін. Звернемо увагу на те, що всі вищевказані постанови Головліту УРСР приймалися на підставі відповідних постанов ЦК Компартії України. Це іще один доказ того, що в піраміді політико-ідеологічного контролю в СРСР компартійні структури посідали найвищі щаблі. Окремо слід спинитися на наказах, якими Головліт УРСР визначав тиражну політику тих чи інших газет і журналів. Вивчення даних, представлених у цих документах, особливо у співставленні цих даних за різні роки, непрямо дає уявлення про суть інформаційної політики правлячої партії та ті зусилля, які вживалися нею у напрямі формування цілком певного типологічного обличчя мережі друкованих ЗМК. Типовими у цьому відношенні є накази про встановлення тиражів періодичних видань на 1961 р. та 1963 рр. Вивчення цих документів дозволяє говорити про те, що практично всі періодичні видання в УРСР виходили стабільно, мали сталі тиражі та обсяги. Суттєва різниця між накладами тих чи інших видань пояснювалася визначенням пріоритетного значення видань. Так, у 1961 р. разовий тираж журналу “Відомості Верховної Ради УРСР”, завданням якого було інформування суспільства про законотворчу діяльність верховного органу влади України, становив 12 тис. примірників, у той же час наклад журналу “Комуніст України” становив 60 тис. примірників російською мовою, 35 тис. – українською²⁷. Так само наклад газети “Радянська Україна” було встановлено в 450 тис. примірників, у той час як “Літературна газета” мала тираж усього 35 тис. примірників²⁸.

У своїй діяльності Головліт Української РСР керувався “Переліком відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі”, а також рядом інших інструктивних документів. У липні 1957 і в серпні 1960 р. було прийнято два видання нового “Переліку відомостей, що заборонено до опублікування в районних, міських, багатотиражних газетах і передачах по радіо”²⁹. Керуючись цими документами, працівники структурних підрозділів Головліту стежили за змістом газет і журналів, вилучаючи з них усе заборонене для друкування. Ряд матеріалів фонду дають уявлення про масштаби цієї роботи. Так, з одного з таких документів випливає, що тільки протягом першої половини 1966 р. цензорами обласних управлінь Головліту УРСР було виявлено 33 порушення у районній і багатотиражній пресі, за першу половину 1967 р. – усього 17 (майже половину всіх порушень припадали на оприлюднення прізвищ та звань військовослужбовців, а також вказівок на наявність виправно-трудова таборів)³⁰. З іншого документу можна довідатися, що протягом усього 1968 р. всі підрозділи Головліту УРСР попередили публікацію у відкритій пресі щонайменше 35 тис. заборонених відомостей³¹. Певна частина цих останніх мала суто ідеологічне забарвлення. Коментуючи це, начальник Головліту УРСР М.Г.Поздняков на нараді працівників системи Головліту відзначав: “Справа не в тому, щоб ми зустрічалися з явною антирадянщиною. Просто в окремих випадках викривлялася наша дійсність. В основному це проявлялося у творах з сільської тематики”³².

Слід відзначити, що серед матеріалів фонду практично немає документів, які б окреслювали суть цензорських правок у пресі. З іншого боку, тут можна знайти матеріали, які дають певне уявлення про діяльність органів цензури у напрямі виявлення творів, які містять “шкідливі” у політичному відношенні сюжети. Заслужують на увагу й складені Головлітом УРСР бібліографічні покажчики так званих застарілих видань, у тому числі журнального типу. Як правило, усі вони містили публікації заборонених на той час авторів.

Таким чином, здійснений автором фронтальний огляд матеріалів Головного управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР (Головліту УРСР), зосереджених у фонді 4605 Центрального державного архіву вищих органів державної влади України, свідчить про джерелознавчу цінність цих документів у контексті вивчення системи політико-ідеологічного контролю в УРСР, зокрема стосовно друкованих ЗМІ – газет і

журналів. Попри певну фрагментарність цих документів, яка до певної міри є наслідком діяльності самого Головліту (маємо на увазі процедуру додаткового вилучення матеріалів з фонду) їх виявлення та скурпулезний аналіз дослідниками сприятиме складанню більш повної наукової картини історії функціонування друкованих ЗМК України у період монополії КПРС на владу та ідеологію.

- ¹ Декрети Радянської влади. – Т.2. – М., 1959. – С.569. Постанова РНК РСФРР про закриття московських буржуазних газет. 18 березня 1918 р.
- ² Там само. – Т.3. – С.271. Декрет РНК РСФРР про пресу. 27 жовтня 1918 р.
- ³ Бебик В.М., Сидоренко О.І. Засоби масової інформації посткомуністичної України. – К., 1996. – С.79.
- ⁴ Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора, 1929–1953. – Санкт–Петербург: Академический проект, 2000. – С.14.
- ⁵ На подступах к спецхрану: доклады участников конференции «Свобода научной информации и охрана государственной тайны: прошлое, настоящее и будущее. Санкт–Петербург, 24-26 сентября 1991 г. – СПб., 1995.
- ⁶ Цензура в царской России и Советском Союзе: материалы конференции. Москва, 24-27 мая 1993 г. – М., 1995; Цензура в России: История и современность: тезисы конференции. Санкт–Петербург, 20-22 сентября 1995 г. – СПб., 1995; Свободный доступ к информации и защита персональных данных. – СПб, 1997 та ін.
- ⁷ История советской политической цензуры: Документы и комментарии / Ответственный составитель и руководитель творческого коллектива Т.М.Горяева. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997; Цензура в СССР: 1917–1991. Комментарии В.Г.Воловникова и А.В.Блюма. – Бохум, 1999 та ін.
- ⁸ Бабиченко Д.Л. Писатели и цензоры. Советская литература 1940-х годов под политическим контролем ЦК. – М., 1994; Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора, 1929–1953. – С. – Петербург: Академический проект, 2000 та ін.
- ⁹ Блюм А.В. Вказана праця.
- ¹⁰ Там само, с.84.
- ¹¹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). – К., 1999. – С.65-74.
- ¹² Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С.158–205.
- ¹³ Там само, с.158.
- ¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Опис ф.4605.
- ¹⁵ Див.: Блюм А.В. Вказана праця. – С.9.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.4605. – Оп.1. – Спр.94. – Арк.19.

¹⁷ Там само. – Спр.168. – Арк.13.

¹⁸ Там само. – Спр.112. – Арк. 17.

¹⁹ Там само. – Арк.21.

²⁰ Там само. – Спр.127. – Арк.. 55 – 56зв.

²¹ Шаповал Ю.І. Вказана праця. – С.162–163.

²² ЦДАВО України. – Ф.4605. – Оп.1. – Спр.83. – Арк.1.

²³ Там само. – Арк.3-6.

²⁴ Там само. – Арк.12.

²⁵ Там само. – Спр.94. – Арк.6.

²⁶ Там само. – Арк.41. Див. також: Спр.94, – Арк..1, 2, 6, 8. 26 та ін.

²⁷ Там само. – Спр.83. – Арк.7.

²⁸ Там само. – Арк. 3.

²⁹ Шаповал Ю.І. Вказана праця. – С.162.

³⁰ Там само. – Спр.114. – Арк.14.

³¹ Там само. – Спр.127. – Арк.2.

³² Там само. – Арк.8.